

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ
Г. ИБРАҺИМОВ исем. ТЕЛ, ӨДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА им. Г. ИБРАГИМОВА

ТӨРКИ ХАЛЫКЛАРДА МӘГЪРИФӘТЧЕЛЕК ХӘРӘКӘТЕ ҺӘМ АБАЙ ИЖАТЫ

Казакъ шагыйре, мәгърифәтче, жәмәгать эшлеклесе
Абай Кунанбаевның тууына 175 ел тулуга багышланган
Халыкара фәнни-гамәли конференция
2020 ел, 14 декабрь, Казан шәһәре

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЕ ДВИЖЕНИЕ У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ И ТВОРЧЕСТВО АБАЯ

Международная научно-практическая конференция,
посвященная 175-летию со дня рождения казахского поэта,
просветителя, общественного деятеля Абая Кунанбаева
14 декабря 2020 года, город Казань

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖӘНЕ АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Қазақ ақыны, ағартушысы, қоғам қайраткері
Абай Құнанбайұлының туғанына 175 жыл толуына арналған
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция
14 желтоқсан 2020 жыл, Қазан қаласы

Казань
2020

ШОҚАН, ЫБЫРАЙ, АБАЙ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ТАРАПЫНАН БАЙЫПТАЛУЫ

Д. Қамзабекұлы (Қазақстан)

Изучение феноменов Чокана, Ибрая, Абая деятелями «Алаши».

Статья посвящена проблеме просвещения и является актуальной темой для истории науки. На основе изучения и анализа наследия алашской интеллигенции автором показано состояние просветительской деятельности во времена Абая. Представители алашской интеллигенции А. Букейханов, А. Байтурсынов, М. Жумабаев, М. Дулатов, С. Асфендияров, С. Садвакасов, К. Кеменгеров в своих трудах высоко оценили творческое наследие Абая Кунанбаева и признали поэта великим просветителем сделавшим большой вклад в историческое развитие казахского народа. Основываясь

на источниках автор показывает место великого поэта в истории и его личность в литературе.

Ключевые слова: наука, история, культура, Алашская интеллигенция, наследие Абая, сведения.

The article is devoted to the problem of education and is a topical topic for the history of science. Based on the study and analysis of the heritage of the Alash intelligentsia, the author shows the state of educational activity in the time of Abai. Representatives of the Alash intelligentsia A. Bukeikhanov, A. Baitursynov, M. Zhumabaev, M. Dulatov, S. Asfendiyarov, S. Sadvakasov, K. Kemengerov in their works highly appreciated the creative heritage of Abai Kunanbayev and recognized the poet as a great enlightener who made a great contribution to the historical development Kazakh people. Based on the sources, the author shows the place of the great poet in history and his personality in literature.

Key words: science, history, culture, Alash intelligentsia, Abai's heritage, information.

Алаш зиялылары елінің болашағын Ресей шындығы контексінде іздеген Абай кезеңінде қалыптасқан Бастапқы Ағартушылыққа лайықты баға берді. Осы бағаны зерделеу – ғылым үшін аса қажет нәрсе. Оны білу арқылы біз екі қорытындыға қол жеткіземіз. Бірінші, рухани сабақтастық қалай жүргенін аңғарамыз. Екінші, алдыңғы буынға берілген идеологиялық мәжбүрліктен ада бағаны байыптаймыз.

Алаш зиялыларының көшбасшысы Әлихан Бөкейхан еңбектерінен Шоқанға – «оқығанның жалғыз» [1], Абайға «қазақтың жалғыз» [2: 310] деп берген анықтамасын оқимыз. Қайраткердің қысқа әрі нақ айтылған сөзі Абайдың: «Мола-сындай бақсының, жалғыз қалдым – тап шыным» деген ойының түсіндірмесі тәрізді. «Бір жағынан үкіметтің орыстандыру саясатының тоқтаусыз жүруі, екінші жағынан исламның насихатталуы қазақ қауымының ескі рулық бірлестігіне діни-саяси сипат берді», – деп жазады Ә. Бөкейхан 1910 жылы Петерборда жарияланған «Қазіргі мемлекеттердегі ұлттық қозғалыстардың формалары» («Формы национального движения в современных государствах») атты жинаққа кірген «Қазақтар» («Киргизы») деген зерттеуінде [3: 73]. Ақын қазасына арнап жазған мұнақыбында Әлихан: «Ислам діні қазақ даласында жеңіске жетіп, орныққан жаңа кезең Абай назарын араб, парсы және түрік тілдеріндегі білімге аударды. Мүмкіндігі мен қабілетінің арқасында ол араб-парсы тілдерін өз бетінше оқып, еркін меңгеріп алды һәм қасиетті кітаптардың білгірі атанды. Дін мәселесінде Абай қалыптасқан ғадетті бұзды. ... Талант, білімімен Абай партия таласына араласып кетті және мұнда да елді аузына қаратты. Абай отанында тағдыр жазуымен мезгілсіз туған саф асыл еді. Оның күші басқа-басқа, партия таласына жұмсалмауы тиіс-тін», – деп тұжырымдағаны мәлім [3: 308] Осы қазанамада сондай-ақ Абайдың көзқарасы Грос, Михаэлиспен танысқан соң түбегейлі өзгергені, ақынның білімдар қуаты Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтыков-Щедрин, Достоевский, Белинский, Добролюбов, Писарев, философтардан Спенсер, Дрепер, Льюис еңбектерін сүзіп шыққаны, дүниетаным мен оқу көкжиегін кеңейтудегі арманын балаларының талабына үміт етіп қосқаны жазылады. Бұл некрологтың бар түйіні «мезгілсіз туған саф асыл» деген ойда тұр деп санаймыз. 20-жылдары Мағжан, Әлихандар «Алқа» атты әдеби ұйым құрмақ болып, оның айқындамасында: «Қазақ әдебиетінің алыбы Абай – қазақ даласына кеулеп кіріп келе жатқан капитализмге, отаршылдыққа халықтың қанды жас төгіп еріксіз шалған бірінші құрбаны», – деп көрсетеді [4: 259]. Біздіңше, осы екі ойдың арасында сабақтастық бар. Контексте қарағанда «мезгілсіз» сөзінің уақыттан гөрі жежені аңғартатынын байқаймыз. Сонда ол қай меже? Сөз жоқ, әңгіме сапалық кезеңге көшу туралы болып отыр. Әлихан Ш. Уәлиханов туралы байыптамасында да осы кезеңді нұсқайды. Ол былай деп жазады: «Жыр-өлең басу екі түрлі: бірі ана «Зарқұм», «Салсалды» бастырушының жолы. Мұның мақсұды оқушылардан алым алу; екінші жол – әлгі Шоқан кітабы басылған жол. Мұның көздегені – оқушы пайдасы, ғылымға жол оңайлау» [5]. Дәл осы жерде ағартушы діни

фольклорды мансұқтап отырған жоқ. Мәселе – елдің сұранымын қанағаттандыру мен талғам-талабын жөнге салуда һәм бір орында бүгежектеп қалмауда болып отыр. Әлихан пікірінше, Шоқан – сапалық өзгерістің басында тұрған тұлға, бірақ «қазақта орысша оқығанның жалғызы». Г.Н. Потаниннің 80 жылдығына арналған мақаласында Ә. Бөкейхан осынау гуманист, адал жүрек азамат-ғалымның үзік ойларын оқырманға ұсынады. «Саяси жолындағы бізге жылы көрінетін бір негізді пікірі мынау, – деп ойын сабақтайды Әлихан. – «Елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын алып жүре алмайды. Олай болса, көп ұлттан құралған Русияны бір орыстың билеймін дегенінде мағына жоқ. Русия өзге тілі, тұрмысы, қаны басқа жұртқа автономия беру керек» дейтін Г.Н. «Қазақты автономия қылсақ, Қараөткел – Алаштың ортасы, сонда университет салып, қазақтың ұлын, қызын оқытсақ, «Қозы Көрпеш-Баянды» шығарған, Шоқан, Абай, Ахмет, Міржақыпты тапқан қазақтың кім екенін Еуропа сонда білер еді-ау» дейтін Г.Н.» [6: 90].

Бұл үзінділер арқылы мақала авторы Шоқан бастаған үркердей зиялылардың елі үшін қолынан келгенін жасағанын меңзейді.

Оқу-баспа ісі өрістеп, кеңес үстемдігі орнай бастаған, біз шартты түрде «инерциялы ағартушылық» деп атаған шақта Әлихан Бөкейхан Мәскеудегі «Күншығыс» баспасынан А. Байтұрсынұлына «Абай мен Алтынсарыұлы туралы еңбегіңнің қолжазбасын жібер» деген мазмұнда хат жазады [7]. Баспа бетін көрген-көрмегені белгісіз бұл еңбек дәл қазір қазақ ғалымдарының қолына түскен жоқ. Алайда Ахметтің өзіне дейінгі ағартушылар жөнінде еңбек жазуды қолға алуы – құнды факт. 20-жылдары баспасөз бен мәдени ұйымдар жұмысында Ы. Алтынсарин тұлғасы пікірталас тудырғанда, тарихи дамуды дұрыс зерделей алатындар «Ахмет Ыбырай заманында туса, Ыбырайдай болар еді немесе Ыбырай кеш туса Ахметтей болатын еді» дегенге саятын ой айтқан-ды [8].

А. Байтұрсынұлы XVIII–XIX ғасырдағы тарихи-рухани процесті былайша түсіндіреді: «Әдебиетті молдалар дін бесігіне бөлеп, таңып тастаған себепті, әдебиет көпке дейін өңдеп, өсе алмай, мешел болып аяғын баса алмай жатқан. Сол күйінде тұрғанда патша үкіметінің саясаты келіп килігеді. «Қазақ – діні шынығып жетпеген, шала мұсылман халық. Мұны мұсылман дінінен христиан дініне аударып жіберу оңай» деген пікірмен, патша үкіметі қазақ пен ноғай арасында жік салып, екеуін айырғысы келді. ... Орыс өзіне тартып, ноғай өзіне тартып, екеуі екі жаққа сүйреп жүргенде, қазақ орыс әдебиеті арқылы Еуропа жұрттарының әдебиетімен танысады» [9: 262]. Міне, кездейсоқтықтан гөрі заңдылыққа сәйкес осы құбылыс, яғни сапалық өзгеріске бағытталған рухани күш сұранымы, Ахметтің логикасы бойынша, Шоқан, Ыбырай, Абайларды дүниеге келтірді. Мұны ағартушы былай тұжырымдайды: «... Өнерпаз Еуропа жұртының сындар әдебиетін көргеннен кейін ... ғана Еуропа әдебиетінен тұқым алып, қазақ әдебиетінің сүйегін асылдандырып, тұлғасын түзетушілер шыға бастаған. Қазақ әдебиетінің асылдануына, әсіресе әсері күшті болған – Абай сөздері» [9: 277]. Ахмет көбіне әдебиеттегі сапалық өзгерісті айтқанымен, оның осы ойын ғылым, оқу-ағарту ісіне қатысты да қарастыру ақылға қонады. Сондықтан Байтұрсынұлының пайымын XIX ғасырдағы шындықпен байланыста түйсіну жол болмақ. Сонда ғана «молдалардың дін бесігі», «діні шынығып жетпеген», «екі жаққа сүйреу», «сүйегін асылдандырып, тұлғасын түзеу» ұғымдарының мәні ашылады.

Осы тұста бастапқы ағартушылардың өзінен кейінгілерге танылу мәселесін айналып өтуге болмайды. Баспа-басылым ісінің өрістемеген шағында, яки ақпарат кеңістігінің шектеулі кезінде ақын-қаламгерлер еңбегінің құны таралымына қарап емес, бір дана болып бір адамға жетсе де маңыздылығымен өлшенсе керек. Мысалы, «Қазақтың бас ақыны» зерттеуінде Ахмет: «Абайдың сөзін мақтамайтын адам болмады», – деп, көрмей сенбегенін, оны қолына алғаш 1903 жылы (яғни, 30 жасында) түсіріп, жақын танысқанын, сөйтіп талантын мойындағанын жазады [9: 298–304]. Әлихан да Абай өлеңімен, салыстырмалы түрде, кеш танысқан.

Бұдан, сөз жоқ, ақын өлеңінің қоғамдық-эстетикалық орны мен мәні аласармайды. Абай өлеңі Жетісу мен Жиделібайсыңға, Маңғыстау мен Балқантауға, тіпті ресми Орынбор мен Омбыға дер кезінде жетпеуі оның құнына бір мысқал да әсер етпейді. Дәл сол кез үшін Абайдың айналасы – қазақтың әлемі, алаш дүниесі. Шоқан, Ыбырай туралы да осыны айта аламыз. Ш. Уәлихановтың – Омбы мен Петербор, Ы. Алтынсариннің – Орынбор мен Қазан архивтерінде сақталынып келген жазбалары, есептері, хат-хабарлары, басқа да еңбектері халық назары мен ғылыми айналымға кеш түскендігі ол дүниелердің мән-мазмұнына нұқсан тигізді деу қисынсыз болар еді. Бірақ бастапқы ағартушылардың кейінгі буынға еңбегі жетпесе (жете алмаса) де, рухы жетті. Сөзі жетпесе де, ниеті, ынтасы жетті. Қағазбен жетпесе де ауызбен жетті. Осы факторды да ұмытпаған жөн. Және де бастапқы ағартушылар туралы мәліметтер мен олардың жазғандары «негізгі ағартушылық» шағында құнтталып, жиналып, жариялана бастағанын қаперде ұстаған абзал.

Дара көрінген ағартушылардың аудиториясы болды ма деген сұраққа Ахмет жоғарыдағы зерттеуінде ойлы жауап берген. Ол былай дейді: «Абай көп нәрсені білген, білген нәрселерін жазғанда мынау халыққа түсінуге ауыр болар, мынаның сыпайышылыққа кемшілігі болар деп тайсақтап тартынбаған, хақиқатты хақиқат қалыбында, тереңді терең қалыбында жазған» [9: 303]. Бұл жерде ақынның «сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел» деген пайымы еске түседі.

XX ғасыр басында тұңғыш қазақ журналы – «Айқапты» (1911–1915) шығаруға мұрындық болған Мұхамеджан Сералин руханиятта көрінген сапалы өзгерістер туралы: «Жаңа рухта жазылған кітаптардың дүниеге таралуы – қазақ халқының ішінде де бірлі-жарым ұйқылы-ояу бастарын көтерушілердің барлығына таң қараңғысындай бір ишарат болып көрінсе керек», деп жазады [10: 4]. М. Сералин Шығыс тарихшысы һәм ойшылы дәрежесіне көтерілген Ш. Маржанидің жүз жылдығына арнап жазған мақаласында [11: 18] жаңа рухқа себепші қазақ ағартушыларының қадірленбей отырғанына өкініш білдіреді. Ол өкінішін былай деп жеткізеді: «Өткен 1914 жылы он бесінші иулде алтыбас Ыбырай Алтынсариннің дүниядан қайтқанына жиырма бес жыл толып өтті. Қазақ жұрты үшін Алтынсариннің еткен қызметі көп еді. Соны есіне алған қазақ болды ма? Жоқ. Біз құлтүрнни жұрт қатарына кіруден алыс жатырмыз».

Санаткер-журналист осындай өкініштердің орнын толтыру үшін шығарған журналы арқылы дәйекті жұмыс жасап, бұл басылымға ұлт келешегіне сенген түрлі көзқарастағы зиялыларды топтастыра алды. Ахмет, Әлихан, Міржақыптар ел мен жер, тіл мен дін, тағылым мен тарих туралы ана тіліндегі алғашқы мақалаларын осы «Айқапта» жариялады. «Айқап» пен «Қазақ» – алғашқы ағартушылардың ізгі арманынан туған басылымдар-тын. Ресей басылымдарымен байланыста болған Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, М. Бабажанов өз жұртында, ана тілінде газет-журнал шығуын көксемеді деу ақылға сыймас.

Міржақып Дулатұлы да Шоқан жөніндегі мақаласын ағартушының «көп қызметін білмеу себебін» тілге тиек етуден бастайды. Ол: «Қазақ сияқты өнер-білімнің асылын танымаған, қаламмен қызмет етушінің қадырын білмеген жұртқа қырық тоғыз жыл ұмытарлық көп заман. Қылышынан қан тамған батыр болмаса, Қарымбайдай ертегі болып қалған бай болмаса, оқушысы жоқ біздің қазақ ғылым жолында еңбек етушілерді тез ұмытқыш келеді», – деп өкініш білдіргенімен, осы ойын: «Бірақ заман өткен сайын халықтың көзі ашылып, әдебиеті гүлденіп, матбуғаты жайыла бастаған кезде естен шыққан Шоқандардың артында қалдырған сөзін қайта тірілтіп, кім екендігін білдірмей қоймайды», – деп тарихи заңдылықты ескертіп түйіндейді [12]. М. Дулатұлының бұл зерттеу мақаласы – Ш. Уәлиханов еңбегіне жан-жақты баға берген (Н.Н. Веселовскийдің 1904 жылы Петерборда жариялаған басылымына сүйеніп жазылған) құнды дүние. Осында ағартушының тарихи қызметі былайша тұжырымдалған: «Шоқанның бар талабы ғылымға ұмтылу, қазақ халқына пайда келтіру, қазақ халқының тұрмысын, рәсімін, тарихын

анықтау жолында болған». Міржақып Шоқанның өмірін де, артында қалдырған жазбалары мен зерттеулерін де ағартушылықтың биік межесі ретінде көрсеткен.

Абай мұрасымен М. Дулатұлы да кеш танысқан ұқсайды. («1904 жылы үйін жұлдызының басында Омскіге барғанымда Абай өлеңдерінің жазбасын алғаш Ақымет Байтұрсыновтан көрдім», – дейді ол). Петерборда 1909 жылы «Абайдың балалары һәм інілерінің ризалығы һәм Ғалиханның ыждағатымен» шыққан ақын кітабына рецензия есебінде жазылған мақаласында Міржақып А. Құнанбайұлын Ломоносовқа теңейді [13]. «Қайдан өрбігенін, қайдан өскенін, ата-бабалары кім болғанын, не істегенін білмеген жұртқа бұл талас-тартыс, тар заманда арнаулы орын жоқ. Сондықтан Абайдың аты жоғалуы – мұнан кейін де шығатын Абайлар сондай ескерусіз ұмытылуы ықтималы, қазақтың жоғалуы, қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей» – дейді қаламгер.

М. Дулатұлы Шоқан мен Абай тұлғасына қазақтың өркениетке қалаған бірінші кірпіштері ретінде қарайды. Сонымен бірге қаламгер Шоқан өміріне байланысты ел арасында айтылып қалатын бейсауат сөздерге түсінік бере отырып, «таза пікірлі, ақ жүрек ұлттың сүйісі жігітті» нақақ жаладан арашалайды.

Заманында Семейде «Абай» атты журнал шығарып, негізгі ағартушылыққа Абай биігін эталон етіп көрсеткен, алаштың бары мен жоғына ұлы ақын көзімен қарауға тырысқан Жүсіпбек Аймауытұлы мен Мұхтар Әуезов: «Абай жалғыз ғана ақын болды деуге болмайды. Әдебиетімізге негіз салған да – Абай, адамшылық, тәрбие, ғылым, өнер, кәсіп деген сөздерді ойлап, тексерген де – Абай. Қазақтың тұрмысын, өнерін, мінезін айқын суреттеп, кемшілігін көрсеткен де Абай», – деп жазған болатын [14: 4]. Мұхтар, тағдыр жазуымен, Абай дүниеге келген топырақта туды, ал Шыңғыстаудан аса жырақ емес Қызылтауда өмір есігін ашқан Жүсіпбек С. Садуақасұлы сауалына қайтарған жауабында: «Абай өлеңдерімен бала күнімнен таныспын. Кітабы басылмай тұрғанда, ел қыдырған өлеңшілердің аузынан бірталай өлеңдерін көшіріп алып, жаттаған едім», – дейді [15]. Бұл факті жоғарыда айтылған ағартушылардың елге танылуы һәм аудиториясы деген мәселеге қатысты тұжырымымызды шегелей түседі. «Абайдың өнері һәм қызметі» атты мақаласында [16: 1–3] Жүсіпбек пен Мұхтар руханияттағы «Абай дәуірін» анықтайды. Түрлі мысалдар келтіріп, ақынның әдебиетке олжа салған қырларын бажайлайды. Сөйтіп Абай феномені зерделенеді. «Абайдың ақындық күшінің зорлығы – өз заманында жұртты өзіне қаратып алып, кейінгілерді де сол ізбен әкеле жатыр», – деп тұжырымдайды авторлар.

20-жылдары Ы. Алтынсариннің тарихи орнын біршама зерделеген қаламгерлердің бірі – Мұхтар Әуезов. 1922 жылы «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» атты еңбегінде ол: «Арудың емі мынау деп, ашып айтып, бір нәрсеі шешіп берсе де, бірде дінді, бірде оқуды, бірде таза адамшылықты ем қылып ұсына бастаған – Алтынсарин», – десе [17: 218], 1927 жылы жарық көрген «Әдебиет тарихы» атты зерттеуінде: «Ендігі сөзді Алтынсарин заманды жоқтап, заман зарын айтуға арнамайды, ... оның орнына, мүмкін болғанша, ем айтқысы келеді. Бірақ мұның айтқан емінде бір бағыттық, анықтап бастаған екпін, ағын жоқ. Елдің әр алуанына әр түрлі ем айтады. Елдің үміт, сүйенішін жас буынға артқандай болады», – деп түйіндейді [18: 218].

Ы. Алтынсаринді Мұхтардың «емші» ретінде көруінде толық негіз болса керек. Өйткені XIX ғасыр қаламгерлері ішінде оқшау тұратын Ыбырайдың ел дәстүріне қосқан жаңашылдығы өмірінде де, өнерінде де байқалғаны мәлім. Алайда М. Әуезов тұжырымында салмақты ой Ыбырайдың даралығын әрі жалғыздығын танытатын «емінде бір бағыттық, анықтап бастаған екпін, ағын жоқ» деген пікірінде жатыр деп есептейміз. XIX ғасыр шындығында (отар елдің тұсауына тұтастай түскен ұлттың шындығында) елден ерек қара үзіп шығып, артындағы жұртқа қарайлау, оларды бір бағытқа, жүйеге салу – аса сирек құбылыс. «Әр алуан ем» осындайда айтылады. Ыбырайдың руханиятқа қарасты емі – «бетегеден биік,

жусаннан аласа» адамның емі емес, отаршыл елдің ұнғыл-шұңғылын түсіне алған жүрегі бар адамның емі еді деу орынды.

Алаш қозғалысына белсене араласпаған және одан тым шет те кетпеген оқымысты, тарихшы Санжар Асфандиярұлы XIX ғасырдағы қоғамдық-саяси жүйе мен алғашқы ағартушылар арасын былайша зерделепті: «Алтынсарин мен Уәлихановты крепостниктік хұқық үстемдік еткен кезеңде дворяндар мен помещиктерден шыққан орыстың алғашқы либерал-батысшылдарымен салыстыруға болады. ... Олар шындығында қазақ ұлтшылдарының шығуына негіз болды. Ал XIX ғасырдың орта тұсындағы Қазақстанның қоғамдық-экономикалық жағдайында буржуазиялық ұлтшылдық қалыптасатын құнарлы топырақ жоқ еді. Бұлар соны қалыптастырды» [19: 246]. 30-жылдары марксистік-лениндік диалектика заңына сүйеніліп айтылған Санжар ойы тарихи шындықтан алшақ емес. Алайда ұлтшылдық пен тапшылдыққа қойылған акцент бұл пайымға саяси сипат береді. Жалпы бұл уақыт «инерциялы ағартушылықтың» билеуші саясатқа түпкілікті жеңілген шағы болғандықтан, С. Асфандиярұлы тарихи процесті осылай ғана түсіндіре алды.

Бастапқы ағартушылардың дара өкілі ретінде Абай тұлғасына, Абай сөзіне, Абай бейнесіне ден қойған зиялылар аз болмады. 1912 жылы «Шолпан» жинағына кірген «Алтын хакім Абайға» деген өлеңінде Мағжан Жұмабайұлы: «Көз ашып, жұртың ояу болған сайын, Хакім ата, тыныш бол, қадірің артар» – десе [20: 22], 1922 жылы Ташкентте басылған Абай кітабы туралы жазған мақаласында Ілияс Жансүгірұлы: «Абай сол халықтың өз рухы тілімен сөйлеген ақын» – деп [21], оны тарих кемесінен лақтырмақ болған солақай сыншылардың «кәрінен» қорғайды.

Жеке-дара көрінсе де алғашқы ағартушылар қазақ қоғамына, өзінен кейінгі толқынға не берді, ұлт ой-санасына қандай олжа салды, ұлт тағдырына қатысты не бітіріп, не қойды, олардың еңбегі қалай бағалануы керек – осы сұрақтардың бәрі-дағы XX ғасыр басында зиялының күллісін толғандырды. Олай болуы заңды еді. Бұлар – алаш оқығанының бағдарын анықтайтын сұрақтар болатын. Және оған рух ауанына қарап мақалаларында, өлеңдерінде, прозалық, драматургиялық шығармаларында біршама жауап берген қаламгерлер аз болған жоқ. Алайда бұл мәселеге арнайы тоқталып, таратып айтуға тырысқандар көп те болмады. Мұның бірнеше себебі бар. Біріншіден, «негізгі ағартушылар» еңбегінің көбі саяси күрес пен белсенді жұмысқа жұмсалды, сондықтан олардың байыпталған зерттеу жазуына уақыт тар еді. Екіншіден, отаршылдық езгісі жойылып бітпеген кезеңде сол жүйеде озып шыққандар еңбегі аталған жүйеде өсіп шыққандар үшін «дау-дамайлы тақырып» болатын; «оған баруға оқығандар жүрегі дауаламады» дегеннен гөрі, «олар уақытын күтті» деген расқа шығады.

Қоғамдық-саяси күрес пен азаматтық қызметінің тынымсыздығына қарамай, күрделі уақытқа рух сәулесін түсіруге жұмылған, саяси жүйелердің қытымыр қалыбынан сескенбей тарихи әділеттікті ту етіп көтерген тұлғаның бірі – Смағұл Садуақасұлы. Смағұл пікірінше, орыс әкімшілігінің оспадар әрекеті оқығандар арасындағы ерлердің ашу-ызасын тудырып, қарсылықтың пайда болуына алып келген. Ал, бұл қарсылық сананы жаңғыртқан, сапаны өсірген. «Единицалардың» (Абай сөзі) тууын тездеткен. Ағартушылардың «көрінбейтін көз жасы» кейінгілердің рухын суарған [22: 21–27].

Ғылыми айналымға түспеген (түсу бұйырмаған), жұқанасы жазушы, санаткерлердің естелігінде қалған А. Байтұрсынұлының елу жылдық мерейтойында жасаған С. Садуақасұлының «Ақанның алдында» атты баяндамасы – кеңес тұсындағы «инерциялы ағартушылықтың» бағдарламасы (Ахмет програмды – «жосық» депті) сынды еңбек болған деп санаймыз. Сәбит Мұқанұлы былай дейді: «Садуақасұлы Байтұрсынұлын мақтай жөнелмей, сатылап жетті. Оның баяндауынша, қазақ халқының бес көсемі бар, олар: Кенесары, Шоқан, Ыбырай, Абай, Ахмет» [23: 509]. Смағұлдың «сатылауына» негіз бар болатын. Хан Кене – тәуелсіздік

үшін күресте мойымаған, рухы жеңілмеген қайраткердің, Шоқан, Ыбырай, Абай – күрескер рухты қағазға түсіре алған, дара шапса да жалғыздығын білдірмеген, халқының намысы болып жанған ағартушылардың, Ахмет (Смағұлдың Әлихан-ды айтпауының этикалық себебі бар) – қателіктен сабақ алған толқынның, білім мен бірлікті, білік пен байыпты қатар ұстаған зиялылардың рәмізі еді. Сондықтан С. Садуақасұлы «сатысын» – жүйелеу деп қараған орынды.

С. Садуақасұлының бастапқы ағартушыларға қатысты ендігі бір жүйелі еңбегі – «Қазақстан үшін жоғары оқу орнының маңызы туралы» атты баяндамасы [24: 21–31]. Бұл баяндаманы Смағұл Халық ағарту комиссары ретінде Ташкентте 1926 жылы 29 қазанда тұңғыш ашылған Қазақ жоғары педагогика институтының (1920 жылы Орынборда ашылған ағарту институты – КИНО-ның мәртебесі бұл оқу орнынан төмен болса керек) салтанатында жасаған.

«Ресейдің отаршылдық саясатының Батыс Еуропаның осындай саясатынан айырмашылығы, – дейді Смағұл. – Ресей саясаты әрі өте жабайы, әрі дөрекі, әрі надан болатын. ... Патшалық Ресей қазақтарды орыстандыру мен православия дініне кіргізуді армандады. ... Ақ патшаның аямай берген қаржысына лайық жұмыс істеген миссионерлер қазақ халқын ұлт есебінде жойып жіберуді көздеді». Автор бұл саясаттың түпкілікті әрі дәйекті жүргізілгеніне қарамай, ішкі күш – ұлттық рух Ресейдің дегенін болдырмағанын жазады.

Сібірдегі оянулар – С. Садуақасұлы жүрегіне аса жақын тақырып. Алғашында Ядринцев, кейіннен Потанин негізін салған Сібірдегі ғылым-білім ошақтары Смағұл тұсында ғана емес, күні бүгінге дейін толайым нәтиже беріп келе жатқанын зиялылар жақсы біледі. Жалпы Николай Михайлович Ядринцев тұлғасы біздің отандық ғылымда Ш. Уәлихановқа қатысты оқта-текте еске алынатыны болмаса, Сібір халықтары мен олардың зиялыларына тигізген әсері тұрғысынан жете зерттелінген емес. Егер салыстырмалы түрде айтсақ, түрік, Ресейлік мұсылман халықтарына И. Гаспринский қандай игі ықпал жасаса, Н.М. Ядринцевтің Сібір халықтарына (ұлтына, дініне қарамай) сондай әсер еткен болатын. 1891 жылы шыққан (кейін 1897 жылы Еуропада – Женевада басылған) «Ұлылық пен бейшаралықтың елесі. Ресей кері кетіп барады» («Иллюзия величия и ничтожество. Россия пятят назад») атты іргелі еңбегінде Сібірдің ұлы зиялысы былай дейді: «Орыс ұлтшылдығы және славяншылдық ... орыс тілін барлық жерге енгізу, православ дініне бірінші орын беру орыс саясатын жеңіске жеткізеді дейді бізге. Империя ішінде тұратын түрлі діндегілерге айдап салып отырған осы шара қандай есеппен жасалынып отыр екен?.. Басқа мемлекеттерді, ұлттар мен ұлыстарды өзіне қосып алу бүкіл әлемде шыдамдылық жасауды, адам хұқын қорғауға кепілдік беруді, осының бәрін заңмен бекітуді тілейді. Мемлекет бұған кепілдік берген еді және бұл мемлекеттік саясат еді. Ал осыған қарама-қарсы саясатты қалай атауға болады? Бұл ұлттық саясат па, жоқ Ресейдің мемлекеттік мүддесіне қайшы, ұлтқа қарсы саясат па? Біз мұны жөнсіз, әрі тарихқа қайшы саясат деп ойлаймыз» [25: 212].

Міне, осындай пайымы бар гуманист Ядринцевтің Ш. Уәлихановпен пікірлес болғаны, кейін Том қаласында университет ашып, Сібірді оятқанын С. Садуақасұлы айрықша еске алады. Және қазақтың жас зиялыларына Ядринцев пен Потаниннің қайратын, табандылығын, салиқалылығын тілейді.

Алғашқы ағартушылардың еңбегін парықтау үшін, сөз жоқ, Батыс пен Шығыс елдері тәжірибелеріне барлау жасау қажет. Бұл орайда Смағұл екі жақтың да таңдаулы үлгісімен сусындап, барын байытып, кемшілігін жойған Жапон тәжірибесін тілге тиек етеді. Қаламгер отандық ағарту ісінде Ресей арқылы Батысқа қол созған; Еуропаның білімін үйренсе де, білігін бұрмалаған ресми Петербордан жиренген кезі аз болмаған қазақ ағартушыларының тағдыры мен тарихын Ядринцев сынаған жүйенің шындығымен сәйкес қарастырады. Ол Шоқан мен Ыбырайды халқына бақыт іздегендер, бірақ тапқан бақыты халқының мүддесімен орайлас болмағанына өкінгендер, оспадар орыс саясатына құрбандыққа шалынғандар

есепінде қарайды. С.Садуақасұлы Шоқан мен Ыбырайдың амалсыз, қауқарсыз болғандығына өкініш білдіреді. Қаламгер «Шоқан өлімі еуропалықтар мен орыстарға қатал ескерту болды» деген Ядринцев сөзін ауызға алады. Сонымен бірге ол ағартушылардың жеке өмірін қазбалап, екеуінің де құсадан қайтыс болғанына бұлтарпас дәлелдер келтіреді. Смағұл тұжырымы (концепциясы) мынаған саяды: қай қайраткер болсын өзінің туған Отанына ерікті жағдайда қызмет етсе, еңбегі жеміс береді. Егер туған елің біреудің езгісінде болса, оны азат ет. Әйтпесе еңбегің құмға сіңгенмен бір есеп. Бастапқы ағартушылар осы шындықты маңдайына тиген соң түсінген дегенді айтады С.Садуақасұлы. Осы ойын ол замандастары мен студенттердің есіне салады.

XIX ғасырдағы қазақ қауымының ахуалы алаш зиялысы Қошкө Кемеңгерұлының 1921–1922 жылдары жазылып, 1924 жылы Мәскеудегі «Күншығыс» басысында жарияланған «Қазақ тарихынан» атты зерттеуінде белгілі дәрежеде жүйелі талданған. Бұл еңбектің негізгі нысанасы – алаш жұртының патшалық Ресей отарлауындағы тағдыр-талайы.

Осы зерттеуде бастапқы ағартушылардың тарихи орны да зерделенген. Қ. Кемеңгерұлы былай деп жазады: «Қазақты үздік ұлттығынан айыруға тырысқанда, қалың ел һәм оның оқығандары не істеді? Қалың қазақ екі-ақ орында наразылық білдірді: 1. Шоқындыруға тырысқанда, 2. Сыпырып жерін алғанда. ... Қазақтың оқыған азаматынан ең бірінші бұқараның мұңын жоқтаған, ұлтшылдық негізін салған Шоқан Уәлиханов. ... Ибраһим Алтынсарин де фанатизмге қарсы болып, миссионерлердің түпкі мақсатына алғашында көз жібермей, оқумен қазақты қатарға кіргіздім деген ойда болды. Бұл-дағы ұлтшылдық өрісіне бет алды. ... Сібірді бөлу (областничество) ойымен сайланып, қазақты жауынгерлік жолымен ел қылу ниетімен әскер жинай бастаған Сұлтанғазы Уәлиханов болды» [26: 117–121]. Қошкөнің тұжырымдары Смағұлдікімен ұқсас. Бұл екі тұлғаның бір-бірімен байланыссыз жасаған пайымының сәйкес келуіне қарап, Шоқан заманына таяу (бізден, бізге дейінгілерден гөрі) толқынның ортақ байыпты пікірі жоғарыдай болған деуге негіз бар. Әрине, «Қазақ тарихынан» зерттеуінде Шоқан, Ыбырай, Сұлтанғазы еңбектері біршама таратылып айтылады. Бірақ түйін бір: олар сабақ алып барып қана отаршылдар жайын түсінді, жеке-дара шамасы келгенше қарсыласты, ұлттық күрес негізін қалады, құсадан өмірден өтті, Қажыр-қайратын, ізашар ісін халық ұмытпау керек. Әйтсе де дерек тұрғысынан Сұлтанғазының іс-әрекеті ғылыми әдебиеттерде көп айтылмайды. Оның Ядринцев, Потанин бастаған «областничество» қозғалысына қатысуын айналып өтуге болмайды.

20-жылдарға дейін-ақ эмиграцияға кеткен Мұстафа Шоқай да өзіне дейінгі ағартушылар туралы пікір білдірген екен. Шоқанның өмір тарихын, қилы кезеңдерін жаза келе, Мұстафа былай дейді: «Шоқан туралы естелік жазған бір орыс жазушысы: «Осы бір бұратана өкілі көз талдырар биікке көтерілгеннен кейін, кенет өз халқының тағдыры хақында үрейленіп, іркіліп қалуы, өз халқына жат адамға айналып қалудан қорыққаны оның өзін-өзі қорғау түйсігінің әсерінен болғанын көрсетеді» деген еді. ... Біздіңше, трагедияның қайнар көзі жат адамға айналып қалам деп қорқуында емес, жат адамға айналып қалуында еді. Шоқан орыс (Батыс) халқының рухымен өз халқын бақытты ету мүмкіндігін іздеді. Шоқан басынан кешірген ащы сабақтардан, қайғылы оқиғалардан кейін барып, өз халқына өгей болып бара жатқанын сезінді. ... Біздің ғасырымыз Шоқан дәуіріне қарағанда мүлде басқа. Шоқан ол кезде жалғыз еді. Және оның алдында халқын ұлт деңгейіне көтеру міндеті де тұрған жоқ болатын» [27: 177–178].

Сонымен, негізгі ағартушылық өкілдерінің бастапқы ағартушылық тұлғаларына берген бағасын жинақтай көрсетсек, төмендегідей болып шығады:

Біріншіден, алаш зиялыларының пікірінше, Абай ұстыны болып табылатын бастапқы ағартушылық – қазақ ұлтының тарихи дамуының заңды белесі. Яғни, қазақ қауымының өркендеуіндегі ішкі және сыртқы факторлар осы ағар-

тушылықтың тууына себеп болды. Екіншіден, бастапқы ағартушылар жалғыз-дара көрінді және олардың байқалуында Ресейдің демократиялық күштерінің әсері мол болды. Дара ағартушы – алып жүйе алдында қауқарсыз күш. Бірақ ол – халқының жағдайы үшін жүйеге қарсылықтың нышаны.

Үшіншіден, бастапқы ағартушылар алғаш өзі оқып шығып, қызметіне тұрған ресми жүйенің тек «мәдени» жағын көрді. Кейін бұл жүйенің амал-айласын көргенде, одан безді, Ресейдің жаңғыруын қалады. Төртіншіден, елмен араласқан соң, алғашқы ағартушылар қандастарының хұқы, діні, рухы тапталып жатқанына көзі жетті. Осыған алаңдап, ресми орындарға, қамқор достарына хат-хабар білдірді. Бұл – олардың алғашқы күресі еді. Күрес нәтиже бермеді. Олар құса болды. Бесіншіден, алғашқы ағартушылар бір-бірімен байланыссыз болса да, қоғамдық жағдайдың бір болғандығынан, орайлас ой айтып, ұқсас әрекеттер жасады. Алтыншыдан, бұл ағартушылар ұлтты ұйыта алмаса да, ұлтқа жанашыр оқығандар еді. Сондықтан, олардың еңбегі, іс-әрекеті – жаңа заманда ұлттықты сақтаудың алғашқы іргетасы болды. Бұлар болмаса (болуы заңды), негізгі ағартушылардың шығуы кешеуілдер еді.

Дана Абай жұрттың бақыты үшін қажыр-қайратын аямайтын хакімдер туралы айта келіп: «Уахсусан (ерекше) адам баласының ақыл-пікірін ұстартып, хақ пенен батылдықты айырмақты үйреткендігі – баршасы нафиғлық (өнегелі іс) болған соң, біздің оларға міндеткерлігімізге дау жоқ», – дегені мәлім [28: 203]. Тарих тағылымы көрсеткендей, дана ақынның осы сөзі ақиқатқа айналды. Алаш зиялылары бастайқы Ағартушылар болған буын іске адалдығын байыпты ойларымен, табанды қайраткерлігімен көрсетті.

Әдебиет

1. Қыр баласы. Петр Петрович Семенов // Қазақ. – 1914. – 16 март.
2. Қ.б. Офат (Е.П.Михаэлис) // Кітапта: Бөкейхан Ә. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1995. – 310 б.
3. Бөкейхан Ә. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1995. – 478 б.
4. Қамзабекұлы Д. Руханият. – Алматы: Білім, 1997. – 272 б.
5. Қыр баласы. Қара қыпшақ Қобыланды // Қазақ. – 1915. – 23 май.
6. Ер Сайын. Жыршылар айтуынан алып, өңдеп өткеруші Байтұрсынұлы Ақымет. – Мәскеу: Ұлттар Комиссариаты қарауындағы Күншығыс баспасы, 1923. – 93 б.
7. ҰҚК архиві. №78754-іс, 7-том.
8. Ш-н. Лайықты қошемет // Ақ жол, 1922, 10 сентябрь; Талап төңірегінде // Ақжол. – 1923. – 29 март.
9. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
10. Айқап. – 1913. – № 1.
11. Айқап. – 1915. – № 2.
12. Қазақ. – 1914. – 24 июль.
13. Қазақ. – 1914, 23 июнь.
14. Абай. – 1918. – 4 февраль. – № 1.
15. Қазақ әдебиеті. – 1988. – 23 декабрь.
16. Абай. – 1918. – № 3.
17. Шолпан. – 1922. – № 3.
18. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
19. Асфендияров С. История Казахстана. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 304 с.
20. Жұмабаев М. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
21. Тілші. – 1923. – 8 май.
22. Трудовая Сибирь. – 1919. – № 1.
23. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. – X том. – Алматы: Жазушы, 1976. – 520 б.
24. Садвокасов С.С. О значении ВУЗ-а для Казахстана // Годы работы Высшего педагогического института. – Ташкент: Издание Казпедвуза, 1928. – С. 21–31.
25. Литературное наследство Сибири. – Т. 4. – Новосибирск: Западно-Сибирское кн. изд-во, 1979. – 520 с.
26. Кеменгерұлы Қ. Қазақ тарихынан. – Мәскеу: Ұлттар комиссариаты қарауындағы Күншығыс баспасы, 1924. – 147 б.
27. Шоқай М. Таңдамалы. – I том. – Алматы: Қайнар, 1998. – 512 б.
28. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – II том. – Алматы: Жазушы, 1995. – 382 б.